

І.І. Кукурудза
академік АЕН України
м. Черкаси

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ РИНКУ ПОСЛУГ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

У доперебудовчий період надання освітніх послуг населенню України здійснювалось за рахунок фондів суспільного споживання, а, отже, й знання не були предметом купівлі-продажу. При цьому система освіти, в тому числі і вищої, характеризувалась такими позитивними якостями, як масовість, безплатність, доступність і високий рівень фундаментальної підготовки. Зрозуміло, що всі ці якості не могли не зазнати впливу ринкових перетворень економіки, а наслідки впливу цих останніх на систему освіти не могли залишитися поза увагою вітчизняних науковців. Скажімо, досить плідно в цьому напрямі працювали В. П. Андрущенко, В. Д. Базилевич, Л. В. Губерський, М. З. Згуровський, А. О. Лігоцький, В. І. Луговий та деякі інші дослідники. В їхніх працях висвітлено основні тенденції та перспективи розвитку вищої освіти в Україні в умовах ринкової трансформації суспільства, розроблено рекомендації щодо гуманізації та гуманітаризації освітньої сфери, звернуто увагу на необхідність підвищення якості підготовки фахівців тощо.

Водночас, як на наш погляд, на сьогодні недостатньо досліджено політекономічні аспекти реформування вітчизняної освіти взагалі і вищої зокрема. Це сталося, очевидно, тому, що, незважаючи на те, що у сфері освіти працює значна частина зайнятого населення і що система освіти відіграє все більшу роль у суспільному відтворенні, ще й досі практично немає єдиної думки щодо механізму включення її у галузь дії економічних законів. Одні автори взагалі виключають освітню сферу з предмету економічної теорії, інші намагаються пояснити необхідність дослідження освітньої сфери економічною теорією шляхом ототожнення процесів праці та економічних відносин у сфері

освіти з процесом праці та економічними відносинами в матеріальному виробництві. Підставу для такого ототожнення вони намагаються знайти в тому, що сфера освіти, як і матеріальне виробництво, створює вартість. Ще одна група вчених намагається пояснити виникнення економічних відносин в освітній сфері логікою розвитку виробничих відносин матеріального виробництва.

Кожна точка зору має право на життя, тим більше, що кожна з них не лише констатує, а й використовує певну сукупність доказів. Проте, як на нашу думку, найбільш продуктивною є та точка зору, згідно з якою існування економічних відносин освітньої сфери виводиться з логіки розвитку виробничих відносин матеріального виробництва. Основними складовими цієї логіки є наступне. По-перше, отримання доходу і споживання матеріальних благ працівниками освіти роблять цих останніх учасниками економічного життя суспільства. По-друге, споживання благ, створених іншими людьми, означає ніщо інше як безпосередній прояв відносин привласнення, тобто відносин власності, які є, безумовно, економічними відносинами. По-третє, працівники сфери освіти можуть споживати продукти матеріального виробництва лише тоді, коли вони мають такі економічні відносини з працівниками матеріального виробництва, які змушують цих останніх передавати продукти своєї праці працівникам освіти. І такі відносини мають місце, оскільки працівники освіти надають виробникам і власникам матеріальних благ інші блага (освітні послуги), без яких матеріальне виробництво не могло б здійснюватися на певному науково-технічному рівні і в певній суспільній формі. Завдяки відносинам обміну діяльністю в економічну науку

входить нова категорія — освітнє благо (послуга) і виникає нове розуміння освітньої сфери не тільки як суспільно організованого споживання, але і як нематеріального виробництва. А самі працівники освітньої сфери виступають не тільки споживачами матеріальних благ, а й творцями, виробниками нематеріальних цінностей.

Отже, можна зробити висновок, що освітні послуги, що задовольняються суспільною працею, а також все, що з ними зв'язане, повинні вивчатися економічною теорією. Причому економічна теорія вивчає не зміст освітніх послуг, а економічні відносини, в які вступають люди в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання освітніх послуг.

Серед проблем, що потребують невідкладного дослідження, особливо вирізняється проблема оптимізації функціонування вітчизняного ринку освітніх послуг. Справа в тому, що з його появою в країні чітко проявилися не тільки позитивні тенденції, а й деякі негативні, зокрема такі, як погіршення доступу до вищої освіти для окремих верств населення. З огляду на сказане, в нашому дослідженні поставлено завдання проаналізувати стан, проблеми та перспективи функціонування вітчизняного ринку освітніх послуг і сформулювати рекомендації щодо напрямів його соціалізації, тобто підпорядкування інтересам розвитку людини, а не отриманню прибутку. Все це вкрай важливо сьогодні, коли наше суспільство вступило в період кардинальних політичних, економічних, соціальних та інших змін, ставлення до яких далеко неоднозначне. При цьому ми будемо вести мову виключно про ринок послуг вищої школи, оскільки саме він найповніше проявив себе в Україні.

Ринок освітніх послуг, як і будь-який інший ринок, може нормально функціонувати при забезпеченні щонайменше двох основних умов. Перша — наявність на ринку продавців і покупців, тобто суб'єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, можуть вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі-продажу освітніх послуг. Друга — тих і тих повинно бути достатньо для того, щоб кожний з них міг мати вибір для здійснення акта купівлі-продажу і щоб підтримувалось конкурентне середовище.

Перша умова виникла фактично одразу, як тільки розпочалися процеси роздержавлення і приватизації. Суть її зводилась до того, що в ході ринкових перетворень економіки в країні почали створюватися приватні навчальні заклади (головним чином вищі), які орієнтувалися на обмін, організований за законами товарного виробництва та обігу, тобто на ринкові відносини. Водночас постійне недофінансування з боку держави змусило і державні вищі навчальні заклади поряд з безплатним навчанням вдаватися до надання платних освітніх послуг. Таким чином, в країні з'явилися продавці специфічного товару-знань.

На покупців цього товару також не довелося довго чекати, оскільки в умовах, коли людство вступило в період становлення інформаційного суспільства і почало перехід до обов'язкової вищої освіти, бажаючих навчатися у вищих навчальних закладах було чимало. Тим більше, що саме в цей період держава істотно зменшила бюджетне фінансування вузів, а, отже, і безплатного навчання. Як бачимо, в країні виникли повноправні суб'єкти ринку освітніх послуг, які були вільні у своїх діях щодо здійснення актів купівлі-продажу. Ними стали, з одного боку, вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації різних форм

власності та студенти-контрактники, тобто ті, що навчаються за кошти фізичних або юридичних осіб.

Другою умовою, необхідною для нормального функціонування ринку освітніх послуг, є наявність на ринку великої кількості продавців та покупців, бо саме тоді кожний з них матиме можливість вибору при здійсненні акта купівлі-продажу і буде підтримуватися конкурентне середовище. Цю умову також було забезпечено. В ході здійснення роздержавлення та приватизації економіки система вищої освіти поповнилась великою кількістю приватних вищих навчальних закладів. Нині в Україні працює 350 ВНЗ III-IV рівнів акредитації усіх форм власності. [3, с. 465]. І це в той час, коли в країнах з розвинутими ринковими відносинами в освітній сфері їх значно менше. Скажімо, Англія має лише 96 вузів, Франція — 78, Італія — 65, Польща — 11 [6, с. 5]. Іншими словами, в Україні сформувався великий загін вищих навчальних закладів, готових конкурувати між собою заради залучення на навчання якомога більшої кількості студентів, оскільки від цього останнього залежить матеріальне становище кожного із продавців освітніх послуг.

Зростання чисельності ВНЗ було б неможливе, якби не існував високий попит на їхні послуги. Адже кожен, хто здійснює виробництво товарів чи послуг виходить з можливості їх продати, бо лише в цьому випадку він може компенсувати витрати виробництва і отримати прибуток, що в нинішніх умовах є основним спонукальним мотивом підприємницької діяльності вузів. І така можливість появилась внаслідок небувалого зростання кількості бажаючих здобути вищу освіту.

Причому сам потяг молоді до вищої освіти був зумовлений факторами, витоки яких слід шукати у процесах роздержавлення і приватизації економіки. По-перше, в умовах ринкових перетворень економіки для багатьох молодих людей основним спонукальним мотивом до навчання у ВНЗ стало бажання набуття знання та вміння щодо започаткування власного бізнесу. Саме через це з майже двохсот спеціальностей, що їх пропонують ВНЗ, найбільшим попитом користуються головним чином такі спеціальності, як юрист, економіст і менеджер. По-друге, в умовах лібералізації міграційних процесів молодь потягнулася до вивчення іноземних мов, маючи надію після закінчення вузу продовжити навчання або працевлаштування за кордоном. По-третє, сплеск потягу молоді до вищої освіти зумовлений також вітчизняним і зарубіжним досвідом розв'язання проблем зайнятості: люди з вищою освітою швидше знаходять роботу і мають більш високу заробітну плату. І, нарешті, по-четверте, помітний вплив на ставлення молоді та її батьків до набуття вищої освіти робить цивілізаційний чинник, зокрема те, що людська цивілізація розпочала перехід до інформаційного суспільства, в якому істотно зростає роль знань.

Внаслідок впливу згаданих нами та деяких інших факторів, кількість студентів у вузах I-IV рівнів акредитації за роки ринкових перетворень зросла більш як на один мільйон і сьогодні становить майже 3 мільйони осіб. При цьому кількість студентів на 10 тисяч населення майже подвоїлась і нині становить 597 осіб [3, с. 465].

Як бачимо, згадувані нами умови існування ринкових відносин у сфері вищої освіти України забезпечено, а, отже, ми маємо можливість з'ясувати, наскільки ефективно функціонує вітчизняний ринок освітніх послуг, його проблеми та перспективи розвитку.

Нормальне функціонування ринку освітніх послуг, як і будь-якого іншого ринку, в першу чергу залежить від стану конкурентного середовища. Продавці та покупці повинні мати можливість вільно входити на ринок і так само вільно виходити з нього. Щодо вільного входження на ринок продавців освітніх послуг, то воно (входження) дещо обмежене вкрай забюрократизованою процедурою ліцензування та акредитації спеціальності, напряду підготовки і навчального закладу в цілому. Проте, незважаючи на це, ВНЗ усіх типів і форм власності в принципі успішно позиціонують на ринку освітніх послуг, конкуруючи між собою. Передусім вони борються за отримання ліцензії щодо надання освітніх послуг, пов'язаних з одержанням вищої освіти за найбільш престижними спеціальностями, тобто тими, на які в той чи інший період існує підвищений попит з боку населення. Наслідком такої боротьби стало масове започаткування підготовки фахівців за спеціальностями, які не відповідають основному профілю навчального закладу. Скажімо, педагогічні ВНЗ почали готувати юристів, економістів та менеджерів, технічні і технологічні — психологів, лінгвістів, журналістів тощо.

Характерно, що ВНЗ борються не тільки за отримання дозволу на провадження освітньої діяльності за певними спеціальностями і напрямками, а й за більш великі ліцензійні обсяги. Адже при малих обсягах набору студентів освітня діяльність може стати збитковою. Особливо при існуючому нині порядку визначення чисельності науково-педагогічних працівників. Хто безпосередньо не стикався з практикою ліцензування, той може засумніватися в тому, що між самими продавцями освітніх послуг має місце конкуренція за ліцензування престижних спеціальностей і збільшення ліцензійних обсягів. Проте будь-які сумніви зникають, якщо взяти до уваги той факт, що попереднє рішення щодо ліцензування та ліцензійного обсягу ухвалює експертна рада, до складу якої входять представники ВНЗ, які також готують відповідних фахівців. А тому окремі члени експертної ради своїм рішенням можуть гальмувати процес ліцензування або ж зменшувати ліцензійний обсяг. Діючи таким чином, вони зміцнюють позиції своїх власних ВНЗ на ринку освітніх послуг.

Вищі навчальні заклади як продавці освітніх послуг ведуть суперництво і за обсяги державного замовлення на підготовку фахівців за рахунок коштів державного бюджету. Спонукальним мотивом до цього є передусім те, що наявність держбюджетного фінансування виступає фактором стабільного формування контингенту студентів, причому не тільки тих, що навчаються безплатно, а й тих, чие навчання оплачується за рахунок коштів фізичних або юридичних осіб. Справа в тому, що, як свідчить практика, абітурієнтів, а, отже, і студентів-контрактників завжди більше в тих ВНЗ, де більш високі обсяги держзамовлення. Саме ці останні притягують бажаючих здобути вищу освіту, збільшуючи шанс вступити на безплатне навчання.

В умовах постійного зменшення чисельності випускників загальноосвітньої школи, що зумовлене демографічною кризою, між ВНЗ посилюється суперництво за покупців освітніх послуг. При цьому поряд із вже згадуваними нами методами ведення конкурентної боротьби використовується ціла низка й інших. Як свідчить досвід багатьох вузів, досить ефективною є цінова конкуренція. Для того, щоб майбутні студенти-контрактники та їхні

батьки віддали перевагу певному навчальному закладу, йому достатньо встановити плату за навчання на декілька сотень гривень нижчу, ніж у його конкурентів. Всі інші можливі переваги в даному випадку вже не спрацьовують. Скажімо, в 2007 році плата за навчання на першому курсі економічного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького була на 3–4 сотні нижчою, ніж на відповідних спеціальностях Черкаського технологічного університету. І це дало поштовх до того, щоб покупці освітніх послуг віддали перевагу навчанню в Черкаському національному.

У 2008–2010 роках Черкаський національний університет встановив ціни на декілька тисяч вищі, ніж у його основних конкурентів, понадіявшись на те, що спрацює добрий імідж університету, його особлива роль в регіоні, наявність якісного професорсько-викладацького складу тощо. Проте при наявності 700–800 осіб, котрі не потрапили на безплатне навчання, віддали перевагу навчанню в цьому університеті лише декілька десятків осіб. Всі інші абітурієнти переорієнтувалися на інші ВНЗ міста, де плата за навчання була на декілька тисяч гривень нижчою.

Сказане зовсім не означає, що такі методи конкурентної боротьби, як позиціонування на ринку освітніх послуг за допомогою реклами, впровадження новітніх технологій навчання, створення навчальних підрозділів на периферії, надання додаткових спеціальностей і спеціалізацій, що розширюють можливості працевлаштування, не здатні привертати увагу покупців освітніх послуг. При інших рівних умовах вони є досить ефективними і здатні істотно впливати на поведінку покупців. Саме через це, скажімо, ВНЗ усіх типів і форм власності не шкодують грошей на рекламу.

На ринку освітніх послуг має місце конкуренція і серед покупців. Особливо гостро вона ведеться за можливість безплатно здобувати вищу освіту. Причому дуже часто ця конкуренція супроводжується антизаконними діями. Маємо на увазі хабарництво і корупцію, що змусило владні структури шукати більш ефективні способи боротьби з цим суспільним злом. Одним з таких способів, безумовно, є зовнішнє тестування. Конкуренція між покупцями освітніх послуг ведеться не тільки за безплатні місця у ВНЗ. При невеликих ліцензійних обсягах і помірній платі за навчання трапляються випадки існування конкурсу і на ті місця, що фінансуються за рахунок коштів фізичних або юридичних осіб. Таке явище спостерігається, як правило, при прийомі студентів на престижні спеціальності. Хоча нерідко мають місце випадки, коли великим попитом користуються спеціальності, престижність яких в той чи інший період важко чимось аргументувати. В такому разі, очевидно, слід говорити про недобросовісну, нечесну конкуренцію на боці продавців освітніх послуг, які, скажімо, обіцяють великі можливості працевлаштування, отримання високих заробітків тощо. Причому це робиться в той час, коли значна частина фахівців попередніх випусків залишається без роботи або ж зайнята не за спеціальністю.

На основі викладеного, можна дійти висновку, що на вітчизняному ринку освітніх послуг відсутня чиста (досконала) конкуренція, при якій, при інших рівних умовах, продавці та покупці не мають жодних персональних переваг. В нашому випадку, певні переваги мають і окремі продавці, і окремі покупці. Хоча те, що буде сказане нижче, може видатись дивним, але факт залишається фактом: приватні вищі навчальні заклади у порівнянні з держав-

ними мають певні переваги у цінній конкуренції. Визначення вартості та ціни власних освітніх послуг вони здійснюють виключно з врахуванням дії закону вартості, попиту і пропозиції, інших законів ринкової економіки. В той час як державні ВНЗ змушені у вартість (а отже і ціну) навчання студента-контрактника додатково включати ті суми, які держава недодає навчальним закладам за навчання тих студентів, що фінансуються з державного бюджету. Таким чином, виходить, що держава частину витрат на підготовку фахівців за держзамовленням перекладає на фізичних та юридичних осіб, котрі оплачують навчання студентів-контрактників. З огляду на це плата за одні і ті ж освітні послуги у приватних ВНЗ, як правило, завжди нижча. А тому, як свідчить практика, ці останні мають кращий фінансовий стан і більш успішно розвиваються.

Конкурентною перевагою державних вузів є те, що наявність державного фінансування, хай навіть неповного, є чинником, який стимулює абітурієнтів орієнтуватися в першу чергу на безплатне навчання у державному ВНЗ, а у випадку не проходження за конкурсом залишитися в ньому на засадах платності. Звичайно, такі дії мають місце головним чином тоді, коли, при інших рівних, плата за навчання є помірною.

Щодо наявності конкурентних переваг у покупців освітніх послуг, то вони проявляються в тому, що одним з них навчання у ВНЗ обходиться дешевше, іншим — дорожче. Маємо на увазі те, що іногороднім студентам-контрактникам, крім плати за отримання знань і вмінь, необхідно ще оплачувати проживання в гуртожитку чи на квартирі і нести додаткові витрати, зв'язані з відірваністю від сім'ї.

Можна по-різному ставитись до ринкових перетворень у сфері вищої освіти, але не можна не бачити, що, по-перше, ринок послуг вищої школи в Україні практично сформовано і він функціонує на основі конкуренції, яка забезпечує формування попиту, пропозиції та цін. По-друге, ринок освітніх послуг зробив і продовжує робити помітний вплив на життєдіяльність вищої школи, а через неї — на життєдіяльність суспільства. Шоправда, однозначно оцінити цей вплив неможливо.

Так, багато хто із дослідників вважає, що завдяки ринковим перетворенням в освіті в Україні має місце масова вища освіта, відбулася деполітизація змісту освіти, розширено академічні свободи вищих навчальних закладів, запроваджено інформаційні технології в навчанні тощо [5]. На наш погляд, багато що із зазначеного є дискусійним. Скажімо, навряд чи безальтернативним є твердження про те, що перехід до масової вищої освіти обумовлений ринковими перетвореннями. Адже цей перехід був спричинений передусім загальним поступом історії людства.

А це означає, що суспільства з плановою економікою, так само як і суспільства з ринковою економікою змушені були б реагувати на виклики сьогодення. І хтозна, можливо, наші досягнення щодо масовості вищої освіти були б більш вагомими, якби ми продовжували рухатись по шляху побудови соціалістичного суспільства. Тим більше, що, як вже зазначалося, у спадок від Радянського Союзу Україні дісталась система освіти, в тому числі і вищої, яка характеризувалася такими якостями, як масовість, безплатність, доступність і високий рівень фундаментальної підготовки. Причому до такої думки прийшли експерти Світового банку з проблем освіти. Так, в одному з оглядів вони зазначали, що освітня спадщина соціалізму в СРСР

включає в себе майже загальну освіченість дорослих, загальний доступ до початкової і середньої освіти, високий рівень освітніх досягнень, істотне скорочення нерівності доступу до освіти за місцем проживання та соціально-економічним статусом, забезпечення високоякісного заочного навчання та міжнародні успіхи в багатьох сферах навчання і наукових досліджень [7, с. 48–49].

При цьому не можемо не наголосити, що в середині 80-х років керівництво Радянського Союзу шукало шляхи подальшого удосконалення та розвитку системи вищої освіти і навіть була прийнята Постанова Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР про реформу вищої освіти в СРСР. Проте реалізація Постанови, спрямованої на зрушення у сфері вищої освіти, була перервана внаслідок розвалу СРСР. В цьому зв'язку ми солідарні з відомим білоруським вченим В. Стражевим котрий пише, що «якби держава продовжувала існувати в тих же економічних формах, які були до початку перебудови, то здійснення намічених заходів було б значним кроком у розвитку вищої освіти» [6, с. 50–51].

Не менш дискусійним є також твердження про те, що в умовах ринкових перетворень відбулася деполітизація змісту освіти, в тому числі і вищої. Адже насправді відбулася і продовжує відбуватися небувала переполітизація. Досить лише переглянути підручники з історії України, української літератури, а інколи і з природничих і технічних наук, щоб дійти висновку, що сьогодні зміст освіти вкрай заполітизований.

На наш погляд, і твердження про те, що в умовах ринкових перетворень розширено академічні свободи вищих навчальних закладів, також швидше спроба видати бажане за дійсне. Адже всім добре відомо, що у приватних вищих навчальних закладах, як і в будь-якій приватній структурі, всі питання одноосібно вирішує власник або група власників. Причому дуже часто з порушенням чинного законодавства. Вищі навчальні заклади всіх типів і форм власності пов'язані вкрай забюрократизованою процедурою ліцензування та акредитації. Державні ВНЗ не завжди можуть вільно розпоряджатися навіть тими коштами, які заробляють внаслідок надання освітніх послуг.

Якщо вище зазначені проблеми можна назвати дискусійними (щоб не відносити їх до розряду негативних), то ті, про які йтиме мова нижче, інакше як негативними, назвати не можна. Всі вони — прямий наслідок функціонування ринку освітніх послуг. Розпочнемо з соціальної стратифікації в отриманні вищої освіти. Вона проявляється в тому, що виступити в ролі покупців на ринку освітніх послуг можуть діти головним чином з сімей з високим рівнем доходу. Адже сьогодні не кожна сім'я спроможна сплачувати за навчання однієї дитини у ВНЗ в середньому 8–10 тисяч гривень на рік. Отож і виходить, що діти з більш заможних сімей отримують вищу освіту, яка в певній мірі є перепусткою на ринок висококваліфікованої і, за українськими мірками, високооплачуваної праці. Діти з бідних сімей не можуть стати суб'єктами ринку освітніх послуг через відсутність коштів, і водночас вони здебільшого не можуть потрапити на безплатне навчання, оскільки рівень знань у них, як правило, нижчий, бо вони не можуть скористатися послугами репетитора чи різноманітних курсів з довузівської підготовки. Таким чином, функціонування ринку освітніх послуг сприяє розшаруванню суспільства за

рівнем освіти і закладає передумови для майбутнього розшарування за рівнем доходів.

Започаткування ринкових відносин у сфері вищої освіти України, тобто організація приватних вищих навчальних закладів і запровадження платних освітніх послуг у державних ВНЗ, супроводжується різким зниженням якості освіти. Ми далекі від думки, що, скажімо, приватні ВНЗ взагалі неспроможні забезпечувати високу якість освіти. Адже зарубіжна практика засвідчує, що приватні вищі навчальні заклади можуть забезпечувати таку ж високу якість освіти, як і державні, а в окремих випадках навіть більш високу. Але в умовах сучасної України такі приклади є поодинокими.

Серед основних причин, які безпосередньо обумовили зниження якості вищої освіти, найбільш вагомим є та, що пов'язана з кінцевою метою продавців освітніх послуг, тобто гонитва за прибутком. Адже основним спонукальним мотивом створення приватних ВНЗ і виходу державних навчальних закладів на ринок освітніх послуг є бажання отримати кошти для поліпшення свого матеріального становища. Керуючись цим мотивом, чимало ВНЗ дуже часто виходять на ринок освітніх послуг, не маючи достатньої навчально-матеріальної бази і належного кадрового забезпечення.

Зрозуміло, що створити початково-матеріальну базу вони могли б досить швидко, якби мали достатньо коштів. Але ж ні приватні, ні державні ВНЗ не належать до тих суб'єктів господарювання, котрі не мають проблем з фінансуванням своєї діяльності. Ті і ті опинилися у своєрідному зачарованому колі: отримати кошти на створення належної навчально-матеріальної бази вони могли б шляхом підвищення ціни на освітні послуги, але тоді зменшиться кількість покупців, а отже, й зменшиться обсяг виручки. Отож ВНЗ змушені підтримувати, як правило, мінімально допустимий рівень забезпеченості навчально-матеріальною базою.

Але якщо проблеми щодо створення належної навчально-матеріальної бази можна порівняно швидко вирішити (аби тільки були кошти), то вирішити питання кадрового забезпечення в короткі строки практично неможливо. Адже на підготовку кандидата наук потрібно в середньому п'ять років, а на підготовку доктора (з врахуванням часу, що пішов на підготовку кандидата) — десять років. Отож ми маємо ситуацію, коли ні навчально-матеріальна база, ні кадрове забезпечення не встигають за темпами зростання масової вищої освіти.

Здавалось би, що на зниження якості освітніх послуг могли б якимось чином реагувати покупці цього своєрідного товару і цим самим змушувати продавців підвищувати його якість. Але ж цього не відбувається, оскільки покупці купують товар-освітню послугу в той час, коли цього товару фактично немає на ринку. Скажімо, той, хто платить за освітні послуги, що повинні відповідати освітньо-кваліфікаційному рівню бакалавра, отримує їх у повній мірі тільки через чотири роки, а їхня якість проявиться тільки тоді, коли цей покупець почне працювати за спеціальністю. Виходить, що в момент купівлі-продажу товару-освітня послуга сам покупець не знає, і не може знати, якісних характеристик того товару, що купує. З огляду на це, вкрай важливо, щоб продавці освітніх послуг були чесними і не продавали послуги низької якості, а також, щоб держава здійснювала контроль за ними і гарантувала покупцям належну якість.

Функціонування ринку освітніх послуг в Україні показало неефективність так званого ринкового саморегулювання через механізм конкуренції, попиту, пропозиції та ринкових цін. Це проявляється хоча б в тому, що переважна більшість випускників наших ВНЗ не може знайти роботу за спеціальністю. Характерно, що навіть ті фахівці, навчання яких фінансувалося з держбюджету, по закінченню навчання, як правило, не отримують направлення на роботу і змушені самі шукати своє перше робоче місце. Така ситуація на ринку праці виникає тому, що в той чи інший період в масовій свідомості формується особливе ставлення до деяких спеціальностей. Скажімо, в останні двадцять років найбільш престижними вважаються такі спеціальності, як юрист, економіст, менеджер і ще дві-три. Саме вони дали значну частину приросту кількості покупців освітніх послуг.

Причому зростання попиту на економічні спеціальності має місце не тільки в Україні, а й в усіх постсоціалістичних країнах. Скажімо, в Польщі тільки за перші десять років ринкових перетворень кількість студентів, котрі вивчають економіку та управління нею, збільшилась на денній формі навчання у сім разів, на вечірній формі та навчанні у вихідні дні — більш ніж у 17 разів. Тоді як загальне число студентів збільшилось лише у 3,5 раза [2, с. 10]. Характерно, що, будучи послідовним прихильником використання ринкових механізмів у сфері вищої освіти, керівництво Польщі не стало використовувати адміністративні важелі для гальмування пропозиції престижних освітніх послуг. Більше того, воно всіляко підтримувало і підтримує розвиток економічної освіти, оскільки вважає її найважливішим чинником економічного зростання в нинішніх умовах [2, с. 12].

А ось в нашій країні владні структури намагаються загальмувати цей процес шляхом опосередкованого впливу на пропозицію освітніх послуг. Маємо на увазі зменшення держзамовлення на фахівців економічних та інших престижних спеціальностей. Такі дії пояснюють тим, що сьогодні в країні начебто економістів, юристів, менеджерів готують більше, ніж потрібно.

Діючи таким чином, владні структури, з одного боку дещо зменшують здатність ринку освітніх послуг до саморегулювання, а з другого, — створюють передумови для виникнення дефіциту фахівців згаданих спеціальностей. Адже «перевиробництво» економістів, про яке говорять владні структури, навіть якщо воно і має місце, зумовлене не тим, що їх багато підготували, а тим, що вітчизняна економіка продовжує перебувати в затьяжній кризі, і більшість великих підприємств, які формували попит на економістів, не працює зовсім або ледь жевріє. Але ж кризу рано чи пізно буде подолано. І коли це станеться, то тоді виявиться, що потрібних фахівців у нас бракує. Тобто буде те, що сьогодні ми маємо на ринку інженерів, будівельників, робітничих професій тощо.

Поява ринку освітніх послуг в Україні породила необхідність забезпечення соціально-економічної справедливості щодо його суб'єктів. Справа в тому, що скільки б ми не говорили про те, що набуті знання — це людський капітал, користь від якого отримує його власник, факт залишається фактом, що користь від його використання отримує той, хто купує робочу силу. Крім того, фактом залишається і те, що в наших умовах одні

члени суспільства безплатно отримують освітні послуги, інші — за плату. Тобто має місце несправедливість.

Більш того, якщо той, хто навчався за кошти державного бюджету, наймається на роботу до недержавного підприємства чи організації, то певні збитки несе держава. Вона в такому випадку виступає фактично в ролі продавця освітньої послуги і їй повинні відшкодувати понесені нею витрати. Іншими словами, є потреба врегулювання відносин між продавцями і покупцями освітніх послуг, з одного боку, та покупцями висококваліфікованої робочої сили, з другого боку. Варіантів такого врегулювання, як на нашу думку, може бути декілька. Один з них — запровадження обов'язкової вищої освіти, яка б фінансувалася з державного бюджету. Але в злидненних умовах сучасної України здійснити цей варіант неможливо. Можна було б піти тим шляхом, яким йдуть країни з розвинутою ринковою економікою: запровадити для всіх платне навчання у ВНЗ, попередньо піднявши доходи населення до такого рівня, який дозволяв би кожній сім'ї без особливих труднощів сплачувати за навчання дітей. Проте і цей варіант у нас поки що є нездійсненним знову ж таки через нашу злидненність.

Тоді залишається наступний, зокрема такий. Кожному, хто не пройшов за конкурсом на безплатне навчання у державному ВНЗ, в разі потреби, надається можливість взяти довгостроковий навчальний кредит, погашення якого починається через два місяці після здобуття вищої освіти. Термін погашення кредиту: для чоловіків — 25 років, для жінок — 20 років, тобто цей термін, прив'язується до тривалості трудового стажу, що дає право виходу на пенсію. Якщо молодий спеціаліст влаштується на роботу, то підприємство чи організація незалежно від типу та форми власності зобов'язані взяти на себе помісячне погашення кредиту і процентів по ньому. У випадку звільнення з одного місця роботи і працевлаштування в іншому, перше підприємство припиняє погашення кредиту і процентів по ньому. Зате друге зобов'язане продовжити сплату до повного розрахунку з кредитом.

Якщо молодий спеціаліст сам оплачував навчання у ВНЗ, то наймаюча сторона повинна так само помісячно компенсувати йому витрати аж до повного їх погашення (в разі безперервної роботи в даному підприємстві чи організації протягом 20 років для жінок і 25 років для чоловіків). У випадку звільнення з роботи раніше зазначеного нами терміну, наймаюча сторона припиняє виплату компенсації. Її зобов'язаний буде продовжити той роботодавець, до котрого перейде працювати згаданий нами фахівець.

І, нарешті, ще один аспект. Якщо фахівець здобув освіту в державному ВНЗ безплатно, то в разі працевлаштування в приватній структурі ця остання повинна сплатити державі її витрати. У випадку самозайнятості або небажанні працювати, фахівець повинен сам сплатити державі її витрати на його навчання.

Зазначені нами відносини цілком вписуються в національний ринок освітніх послуг, а їх запровадження дало б можливість забезпечити соціально-економічну справедливість щодо всіх учасників товарно-грошових відносин у сфері вищої освіти, сприяло б підвищенню відповідальності молоді за вибір професії, спонукало б кожного фахівця до активної трудової діяльності і в певній мірі зменшувало б плінність кадрів.

Більше того, взявши на озброєння зазначений нами варіант оптимізації відносин між суб'єктами ринку освітніх послуг, ВНЗ наблизилися б до пом'якшення впливу на них залежності «заробітна плата навчального складу — розмір плати за навчання — чисельність студентів». Загальновідомо, що в Україні заробітна плата науково — педагогічних працівників є вкрай низькою, такою, що не йде в жодне порівняння із зарплатами викладацького складу в країнах з розвинутою ринковою економікою. Так, середня заробітна плата українського професора (в середньому 2,5 тис. гривні [6, с. 4]) більш як у десять разів нижча у порівнянні із заробітною платою професора США [4, с. 53].

Але підвищити її ні приватні, ні державні ВНЗ не можуть, навіть якби й хотіли це зробити. Адже підвищення платні професорсько-викладацькому складу неодмінно потягнуло б за собою зростання плати за навчання. А це останнє негативно вплинуло б на чисельність студентів. Якщо ж заробітну плату науково-педагогічним працівникам не підвищувати, то це означатиме продовження курсу на зниження їх життєвого рівня, погіршення якісних характеристик і підтримання умов, що живлять «втечу мізків» з системи вищої школи. І це в той час, коли і без цього ВНЗ відчують гостру потребу в кадрах з науковими ступенями та вченими званнями.

Таким чином, ми бачимо, що поява ринку освітніх послуг спричинила цілу низку проблем, розв'язати які сам ринок неспроможний. Тобто, є нагальна потреба втручання держави з метою оптимізації відносин між суб'єктами ринку освітніх послуг. Причому, як нам думається, держава могла б робити це опосередкованими методами. Скажімо, вона могла б впливати на ціни на освітні послуги не шляхом їх встановлення або визначення верхньої межі, а шляхом обов'язкового інформування абітурієнтів про те, в що обходиться державі навчання студента-бюджетника певної спеціальності (без врахування стипендії) в кожному конкретному ВНЗ. Така гласність стримувала б вищі навчальні заклади від спокуси безпідставного встановлення високих цін за надання освітньої послуги. Адже абітурієнти та їхні батьки мали б можливість співставляти ті суми, що вимагають від них за навчання студента-контрактника, з сумами, що їх витрачає держава на навчання в даному ВНЗ одного студента-бюджетника. Зрозуміло, що в разі, коли перша сума перевищить другу, керівництво ВНЗ змушене було б давати пояснення.

Щоправда, ми не заперечуємо можливість прямого державного регулювання цін на освітні послуги. Адже світовий досвід показує, що держава може регулювати ціни не тільки на товари, а й на послуги, в тому числі і освітні. Певний досвід в цьому питанні має Японія, яка робить помітні кроки в напрямі забезпечення переходу загальної вищої освіти. При цьому ми далекі від того, щоб некритично запозичувати зарубіжний досвід, оскільки переконані в тому, що непродумане застосування чужого досвіду, особливо набутого в інших соціально-економічних умовах, може, замість користі, обернутися злом.

Крім того, втручання держави у ринок освітніх послуг могло б зводитись до застосування комплексу маркетингу з метою вивчення потреб та узгодження інтересів суб'єктів цього ринку. Тоді б держава не констатувала б заднім числом, що якихось спеціалістів підготовлено більше, ніж треба, а своєчасно інформувала б учасників ринку освітніх послуг про основні тенденції зміни попиту та пропозиції.

Без цього суспільство й надалі буде стикатися з ситуацією, при якій і ринок, і державне втручання демонструватимуть свою неспроможність слугувати узгодженню інтересів суб'єктів ринку освітніх послуг та суспільства.

Відсутність ефективного маркетингу ринку освітніх послуг призводить до того, що суспільство фактично не знає, скільки і яких фахівців насправді потрібно для забезпечення процесу відтворення. Свідченням цього є хоча б те, що незважаючи на постійні заяви з боку державних структур про «перевиробництво» економістів і обвальне скорочення обсягу держзамовлення на них, обсяги їх підготовки за рахунок коштів фізичних осіб неухильно зростають, і всі випускники знаходять роботу за фахом. Дещо інша ситуація з підготовкою фахівців з іноземних мов. Вищі навчальні заклади щороку отримують величезне держзамовлення на їх підготовку, оскільки, як твердять у галузевому міністерстві, вони вкрай потрібні загальноосвітній школі. Але парадокс в тому, що по закінченню ВНЗ випускники здебільшого йдуть працювати у фірми секретарями або ж виїжджають за кордон, щоб там працювати гувернантками та нянями.

Сказане зовсім не означає, що ми проти того, щоб держава робила великі замовлення на підготовку фахівців. Швидше навпаки: ми за такі замовлення, але лише в тому випадку, коли дійсно є потреба в цьому і випускники будуть працевлаштовуватись за фахом. Причому така практика може мати місце головним чином при підготовці фахівців для соціальної сфери: освіти, охорони здоров'я, соціально-го захисту. Всі інші сфери мають бути рівними щодо обсягів

держзамовлень. Саме за таких умов може проявити себе «невидима рука», про яку писав класик, і врегулювати відносини між суб'єктами ринку освітніх послуг.

З огляду на рамки статті ми не змогли бодай побіжно зупинитись на місці та ролі післядипломної освіти в системі ринку освітніх послуг. Адже й там відбулися помітні зміни. Але про них можна буде вести мову у наступних дослідженнях.

Література

1. Кукурудза І. І. Актуальні проблеми політичної економії / І. І. Кукурудза. — Черкаси, 2002. — 184 с.
2. Радзіловський Дж. Освіта для змін: реформа менеджменту — та бізнес-освіти у Центральній та Східній Європі, 1989–2001 / Радзіловський Дж. // Розбудова менеджмент освіти в Україні. Матеріали 4-ої щорічної міжнародної конференції 5–7 грудня 2002 року, м. Київ. — 2002. — С. 10–13.
3. Статистичний щорічник України за 2007 рік. — Київ : вид. «Консультант», 2008.
4. Стражев В. И. Образование и наука в современном обществе / В. И. Стражев. — Мн. БГУ, 2004. — 255 с.
5. Фініков Т. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. Фініков. — К. : Таксон, 2002. — 176 с.
6. Ющенко В. Освіта як державний пріоритет / Ющенко В. // Урядовий кур'єр. — 3 жовтня 2008 р. — С. 4–5.
7. Priorities and Strategies for Education: A World Bank Review. — Washington. — 1995.